

Kroniek

- december 2009
- jaargang 18 - nummer 34
- losse nummers € 4,50

Tijdschrift Historische Vereniging Zuidoost-Drenthe

De kalkbrander

Een scheidingssloot als grensscheiding tussen Emmen en Odoorn

*De pastoors van Emmen, Odoorn en Roswinkel tot 1598
en de schulten van Emmen, Odoorn en Roswinkel tot 1810*

Grietje (Margot) Vos (1891-1985), dichteres

Twee keien aan de Boslaan

<i>Piet Naber</i>	Redactioneel	1
Artikelen		
<i>Marcel Bulte</i>	De kalkbrander	2
<i>Albert J. Mantingh</i>	De pastoors van Emmen, Odoorn en Roswinkel tot 1598 en de schulten van Emmen, Odoorn en Roswinkel tot 1810	20
<i>Sis Hoek-Beugeling</i>	Twee keien aan de Boslaan	30
Rubrieken		
<i>Wim Visscher</i>	<i>Historische sporen in het landschap:</i> Een scheidingssloot als grensscheiding tussen Emmen en Barge	12
<i>Wim Visscher</i>	<i>Zuidoost-Drentse monografieën</i> Grietje (Margot) Vos (1891-1985), dichteres	27
Bijdragen		
<i>Henrie Wittendorp</i>	Smokkelaars hadden er hun paradijs	19
<i>Gerard Steenhuis</i>	Knapzakroute K 25 Barger-Compascuum-Hebelermeer	29
<i>Bestuur</i>	<i>Van de bestuurstafel</i> Bestuursmededelingen en activiteiten	32

P. Albers, Sterrenkamp 12, 7811 HB Emmen, 0591-610836
M.A. Bulte, Agaardreef 30, 7827 AE Emmen, 0591-630030
P. Naber, redactiesecretariaat, Sierduif 32, 7827 NJ Emmen, 0591-633942
M. Nicolai, Houtweg 180, 7823 PK Emmen, 06-25555188
W. Visscher, Zijtak O.Z. 7, 7833 AL Nieuw-Amsterdam, 0591-551741
Gelieve eventuele kopij te zenden aan:
p/a P. Naber, redactiesecretariaat, Sierduif 32, 7827 NJ Emmen:
p.a.naber@home.nl

Lid worden van de Historische Vereniging Zuidoost-Drenthe?

In 2010 bedraagt het lidmaatschap € 18,00 en voor huisgenoten € 5,00 extra. Geef uw naam, adres, postcode en woonplaats en telefoonnummer per post of per e-mail op bij: A.F. Dekker, secretaris, Laan van de Marel 501, 7823 BM Emmen, a.f.dekker@home.nl.

Redactioneel

U heeft zojuist het laatste nummer van de *Kroniek* van dit jaar opengeslagen en bent hopelijk vol verwachting wat er deze keer in zal staan.

Marcel Bulte wijdt zijn artikel over oude beroepen deze maand aan de kalkbrander. In de 19de en 20ste eeuw waren ook in Zuidoost-Drenthe een paar kalkovens te vinden, zoals in Zuidbargen, Emmer-Compascuum en Nieuw-Amsterdam. Daar is niets meer van overgebleven, hooguit in een straatnaam als de Kalkovenwijk. In het artikel vertelt hij over die kalkovens en worden diverse namen genoemd van kalkbranders die in dit gebied hun bedrijf hadden.

In verscheidene publicaties en artikelen worden wel eens namen genoemd van schulten en pastoors van de kerspelen Emmen en Roswinkel. Van Albert Mantingh ontving de redactie een artikel waarin hij de namen van de pastoors van Emmen en Roswinkel (tot 1598) en van de schulten (tot 1810) eens op een rijtje heeft gezet. De lijst is aangevuld met de schulten van Odoorn, omdat de schultambten van Emmen en Odoorn van 1500 tot 1810 waren samengevoegd,

Wim Visscher is weer eens op zoek gegaan naar historische sporen in het landschap en deze keer heeft hij onderzoek gedaan in het veengebied naar de grensscheiding tussen de marke van Emmen en Westenesch en die van Noord- en Zuidbargen. Centraal staat een uit de Middeleeuwen daterende Scheidingssloot.

Eveneens van Wim Visscher een biografie van de 'vergeten' dichteres Margot Vos, geboren in 1891 in Nieuw-Amsterdam.

Naar aanleiding van de op 31 oktober 2009 gehouden studiedag in Hebelermere schreef Henrie Wittendorp een kort artikel over die plaats als broeinest van smokkelaars.

Op diverse plaatsen in de gemeente Emmen liggen grote zwerfstenen, vaak in de grond gevonden en daarna door de gemeente of particulieren als 'versiering' ergens geplaatst. Soms tot ergernis van automobilisten. Zo stonden bij het voormalige busstation in Emmen ook twee van die grote keien. Sis Hoek heeft uitgezocht waar deze vandaan zijn gekomen. Eén van die keien staat er nog steeds, de andere is verdwenen, maar waarheen. Wie weet het antwoord?

Net als vorige keer doe ik een oproep aan de leden om ook eens een artikel in te leveren. Neem daarover contact op met de redactie.
Veel leesplezier en alvast een goed uiteinde.

De Kalkbrander

Een al lang niet meer bestaand beroep is dat van (schelp)kalkbrander. Op vele plaatsen in Nederland, vooral in de kuststreken, werkten vele honderden van hen in kalkbranderijen, hielden kalkovens op temperatuur en zorgden dat de fijne schelpkalk afgevoerd kon worden naar de plaatsen, waar huizen, stadsmuren, brughoofden, kerken en kastelen werden gebouwd. Ook in Zuidoost-Drenthe hebben in de 19de en 20ste eeuw verscheidene kalkovens gestaan. De komst in dit gebied van kalkbranderijen heeft nauw verband gehouden met de ontginning van het 30.000 hectare grote veengebied, toen men in de veenkolonies metselkalk nodig had om stenen huizen, sluizen en bruggen te kunnen bouwen.

Gebrande schelpen

De fabricage van ovens voor kalk en het gebruik van natuurcement is al duizenden jaren oud. De Romeinen waren al op de hoogte van het gebruik van branderijen waarin zij kalksteen brandden. De Romeinse mortel had een grote duurzaamheid en vergemakkelijkte de bouw van boogconstructies.¹ Bij gebrek aan steenkalk maakte men in de Middeleeuwen in de grote steden van de Hollandse gewesten gebruik van schelpkalk die werd verkregen door het branden van schelpen in grote brede ovens. Dergelijke ovens stonden meestal buiten de stadsmuren. Daarmee voorkwam men dat de mensen in de stad last kregen van het stof en de stank ervan. Daarentegen hadden die locaties het voordeel dat gemakkelijker grondstoffen als turf en schelpen konden worden

aangevoerd en de gebluste kalk afgevoerd. Schelpkalk heeft een grote elasticiteit en een kleine hydraulische werking, waardoor het ook onder water verhardt. Zo was het uitermate geschikt als hechtmateriaal bij funderingen onder water.

Oude schelpkalkovens in gebruik, naar Jan en Kaspar Luiken

Schelpenvissen langs het strand. Eeuwentlang gingen schelpenvissers met paard en wagen op pad om met hun schepnetten schelpen te verzamelen (gesigneerd doek van B.J. Blommers, 1845 -1914, datum onbekend).

Schelpen waren genoeg voorhanden. De stranden van de Noordzee, de Zuiderzee en de Waddenzee hebben er altijd bezaaid mee gelegen. De aanvoer van schelpen naar het strand wordt bepaald door een afluiddige wind. Een landwaarts gerichte onderstroom in de zee voert dan de meeste schelpen aan. Schelpenvissers hebben door de eeuwen heen met beugels en schelpenkarren de schelpen verzameld en afgevoerd. Vanaf de 18de eeuw ging men ook de zee op om naar schelpen te vissen. Via in het achterland gelegen vaarwegen werd de lading in schuiten naar de plaats van bestemming gebracht. Schelpkalk kreeg men door het gebruik van kalkovens. 'Een kalkoven bestond uit een ringvormige muur die ter hoogte van de begane grond voorzien was van gaten voor de luchttoevoer en voor het leeghalen', zo schreef de *Emmer Courant* op 12 augustus 1955 over de toen nog steeds werkende kalkoven in Emmer-Compascuum. Om een goede kwaliteit schelpkalk te verkrijgen, moest het stookproces regelmatig verlopen. Essentieel daarbij was een goede trek, die afhankelijk was van de vorm en inrichting van de oven. Aanvankelijk beschikte men over slechts één type, de zogenaamde Hollandse- of Katwijker kalkoven. Latere types werden pas in de loop van de 19de eeuw ontwikkeld, zoals die in Nieuw-

Amsterdam, Zuidbargoen en Emmer-Compascuum, en brachten voornamelijk verbetering in de trek, een meer regelmatige brand door zuurstoftoevoer en afvoer van de rook via een nieuw soort naar boven smal toelopende schoorsteen.² De eerder genoemde *Emmer Courant* bevestigde deze verandering en schreef: 'Vroeger gebruikte men voor het verbranden van schelpen turf. De vorm van de ovens was echter oorzaak dat niet alle schelpen voldoende vuur kregen, zodat een groot gedeelte weer ongebrand uit de oven kwam. Later ging men over op kolengruis. Deze brandstof vereiste echter meer lucht en dus meer trek voor de verbranding en men ging er zodoende toe over, de omvang van de ovens kleiner te maken en er een rookvang en een schoorsteen bij te bouwen'.

Vaak brandden de ovens van de 19de en 20ste eeuw ongeveer 4 à 5 dagen achtereen. Op een onderlaag van turf kwamen beurtelings schelpen en brandstof te liggen, zoveel dat de gehele oven vol lag. Daarna werd de oven aangestoken en liet men hem branden tot alle brandstof verbrand was. Na het verbrandingsproces liet men de massa afkoelen. Vervolgens werden de schelpen aan de onderkant via de trekopeningen uitgeharkt en in kruiwagens naar het zogenaamde 'leshuis' gereden. Daar werden ze over de vloer uitgestort om

Landschap met een rokende kalkoven en met verscheidene figuren. Jan van Goyen schilderde dit tafereel in 1629. In de periode 1619-1632 woonde en werkte hij zowel in Leiden als in Haarlem. Vermoedelijk heeft een van de kalkovens aan het Spaarne hiervoor model gestaan.

te worden geblust. Dit blussen geschiedde door er water over heen te sproeien, waardoor een geweldige dampontwikkeling ontstond. Het blussen of lessen veroorzaakte een temperatuur van rond de honderd graden. Na enkele minuten vielen de gebrande en gebluste schelpen als wit poeder uiteen. Het witte poeder, dat dan ontstond, was de zogenaamde 'gebluste kalk'. Bij het blussen van kalk hing veel af van de wijze, waarop het water werd toegevoegd. Teveel ineens had tot gevolg, dat de temperatuur te laag bleef om tot goed uitblussen te leiden (men noemde dit de kalk 'verzuipen'), te weinig water bij de aanvang was oorzaak dat de temperatuur te veel steeg, waardoor de kalk zogenaamd verbrandde. Na een afkoelperiode volgde het zeven en de afvoer in zakken.

Kalkovens in Drenthe

In de provincie Drenthe hebben verscheidene kalkbranderijen met hun ovens gestaan. Zo maakte Meppel in de 18de eeuw al gebruik van kalkovens en had in de eerste helft van de 19de eeuw zeven kalkovens in gebruik. Toen werd er nog gebruik gemaakt van ovens zonder hoge spitstoelopende schoorstenen. Dat veranderde in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen nieuwe ovens met een hoge schoorsteen in ge-

bruik waren genomen, waardoor het turfverbruik terugliep en kolengruis als brandstof haar intrede deed. In Assen was in 1849 een kalkbranderij gebouwd, in Gasselternijveen in 1852, terwijl Hoogeveen toen al over drie branderijen beschikte, waarvan twee aan het Nieuwe Verbeterte Kanaal. Ook de plaats Smilde had twee branderijen. In Schoonoord kreeg men in 1856 vergunning om een branderij te beginnen, noodzakelijk voor de aanleg van het Oranjekanaal en de bouw van de tientallen brug- en sluiswachterswoningen. In maart 1856 startte F. Nevels een 'schulpkalkbranderij' in Steenwijksmoer bij Coevorden, waarna hij in de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* adverteerde met 'metselkalk van prima kwaliteit'.

In 1858 kreeg de directie van de Drentsche Veen- en Middenkanaal Maatschappij te Dordrecht vergunning om bij Zuidbarge een kalkbranderij op te richten.³ De enige voorwaarde die de Provincie bij de oprichting van deze kalkbranderij stelde was dat deze 'minstens 20 ellen van de weg langs het Oranjekanaal verwijderd moest blijven'. De bouw van de kalkbranderij in Zuidbarge kostte f 442,60; deze branderij werd in 1858 gebouwd. Men beoogde met deze 'schulpkalkbranderij' in Zuidbarge de in Nieuw-Dordrecht gevestigde pannen- en steenfabriek te on-

dersteunen. Op dat moment kon deze nog nauwelijks de vraag naar baksteen aan. Deze steenfabriek was daar in 1857 samen met twee droogschuren, een ploegbaaswoning, vijf gebouwen annex schuren 'voor de cultuur', 28 woningen voor veenarbeiders en aardwerkers en twee schapenschuren neergezet.⁴ Voor de kwaliteit van de stenen heeft de toenmalige opzichter Geert Lamberts menig schouderklopje gekregen, omdat hij degene was die de grondstof leem onder het veen had ontdekt.⁵ Over deze kalkbranderij schreef Wim Visscher in *De Kroniek* van september 1996 dat het bedrijf weinig aan de verwachtingen bleek te voldoen en vrij snel na de oprichting werd verhuurd aan K. Ensink uit Noordbarge om in 1861 over te gaan aan een zekere Hendrik Kuik uit Dedemsvaart. Volgens hem heeft de aannemer en kalkbrander Jan Zwiers uit Dedemsvaart na de periode Kuik ook nog enige bemoeienis ermee gehad. Waarschijnlijk is de kalkbranderij in Zuidbarge na het gereedkomen van het Oranjekanaal afgebroken. Op 20 augustus 1862 kregen H. van Beck Volenhoven en A. van Geuns uit Amsterdam, beiden behorende deelgenoten van de Drentsche Landontginningmaatschappij (D.L.M.), vergunning om in de gemeente Emmen op het kadastrale perceel D 1022 een kalkbranderij te beginnen. Ook aan deze vergunning waren, zoals gewoonlijk, de ontbindende voorwaarden verbonden dat de aanvrager binnen één jaar van de vergunning gebruik moest hebben gemaakt en dat de maatschappij zo vaak als nodig werd beoordeeld het bedrijf moest laten controleren.⁶ Over de bouw en de werking van deze kalkbranderij is verder niets terug te vinden. Ook Wim Visscher heeft daarover in zijn artikel verder niets geschreven.

G.L. Gratama heeft in de gemeente Emmen voor een derde kalkbranderij een vergunning gekregen. Deze werd met de bijbehorende twee ovens en een zogenaamd 'leshuis' aan het Hoofdkanaal in Veenoord gebouwd.

Na enkele jaren besloot Gratama de twee nog steeds in werking zijnde kalkovens met de daarnaast gelegen les- of blusschuur te Nieuw-Amsterdam uit de hand te verkopen.⁷ 'Op zeer aanmerkelijke voorwaarden' stond er in de adverten-

tie. Belangstellenden konden zich bij hem vervoe-gen of bij mr. J.A. Willinge Gratama te Assen. Begin januari 1876 is dit bedrijf echter stilgelegd. Dit had tot gevolg dat medio mei van dat jaar alom werd geklaagd dat er in Nieuw-Amsterdam en omgeving 'een groot gebrek aan kalk heerste, omdat de bestaande kalkovens enkele maanden daarvoor waren stilgelegd'. Omdat er toch doorgebouwd moest worden, liet men aanvankelijk de kalk met schepen vanuit de kalkbranderijen te Hoogeveen aanvoeren. Dat had tot gevolg dat de kalkbranders daar de toegenomen vraag niet aankonden. Het aanvoeren van schelpkalk uit de

AANBESTEDING

Op vrijdag 4 maart 1870 ten huize van K. van Tarel te Dalen, het bouwen van een kalkoven te Veenoord nabij Nieuw-Amsterdam, een leschhuis, een grote schuur aldaar, negen arbeiderswoningen, 12 baggelbakken zonder bijlevering van de materialen.

Bestek en tekeningen ter inzage bij Jan Joffers te Nieuw-Amsterdam en ook bij de Weduwe Vroom te Emmen.⁸

SCHELPEN

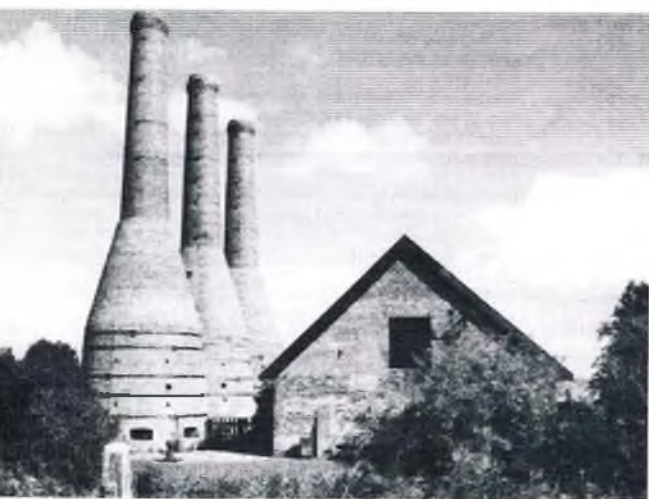
Schippers die genegen zijn schelpen voor eene kalkbranderij te leveren te Nieuw-Amsterdam, gemeente Emmen, worden verzocht, zulks te kennen te geven, met franco brieven, aan de redactie der courant, met opgave van den prijs per schuit, vrij te Nieuw-Amsterdam, en van den tijd, waarop de schelpen kunnen geleverd worden.⁹

Bij Gratama te Nieuw-Amsterdam te bekomen hout en kalk, terwijl bestellingen op steen worden aangenomen.¹⁰

Te bekomen kalkmergel bij kleine hoeveelheden aan de kalkblusserij bij Zuidbarge. Bij wagon- of halve wagonladingen, op te geven aan mijn adres te Noordbarge. G. Lamberts.¹¹

Overzicht (potentiële) schelpkalkbranders en -leveranciers en eigenaars kalkbranderijen in de gemeente Emmen

<i>naam</i>	<i>geboortedatum/-plaats</i>	<i>woonplaats</i>
Bentlage, Johan Herman ¹⁴	03.04.1874 Emmen	Emmer-Compasuum
Beugel, Willem		Ter-Apel/Munsterscheveld
Dommers, Lodewijk B.J.		Nieuw-Amsterdam
Ensing, Klaas	1805, Laar (Duitsland)	Noordbarge nr. 222
Gratama, G.A		Nieuw-Amsterdam
Jonge, Harm de	26.09.1862 Borger	Emmer-Compasuum
Kemper, Jakob Germ	27.03.1874 Wildervank	Weedingerveen
Kempers, Geert	18.07.1875 Borger	Emmer-Compasuum
Kempers, Hendrik Egbert	24.05.1909 Emmen	Emmen
Kliphuis, Hendrik G. ¹⁵	10.06.1887 Emmen	Emmen
Knegt, Jan	26.02.1920 Edeweicht (Dld)	Emmer-Compasuum
Kuik, Hendrik	09.09.1819 Smilde	Zuidbarge B 141
Lamberts, Geert	22.09.1885 Emmen	Zuidbarge, Noordbarge 48
Lamberts, Lambert ¹⁶	13.07.1883 Emmen	Noordbarge D 105
Mensing, Gerrit ¹⁷	01.04.1874 Dalen	Nieuw-Amsterdam
Meijer, Harm	08.12.1886 Kampen	Burg. Tijmesstraat, Emmen
Nijland, Jan	01.08.1880 Odoorn	Barger-Erfscheidenveen
Postma, Roelof		Munsterscheveld 88
Pranger, Jan ¹⁸	14.07.1879 Wildervank	Erica 133, Klazienaveen
Schipper, Christiaan	10.10.1858 Leiden	Nieuw-Amsterdam
Slot, Hendrik	22.12.1865 Zuidwolde	Nieuw-Amsterdam 151
Slot, Johannes J.	28.01.1895 Avereest	Nieuw-Amsterdam
Swart, H. ¹⁹		Klazienaveen
Tonkens, Gerhardus		Emmer-Compasuum
Trip, J.A.J. ²⁰		Nieuw-Amsterdam
Vos, Hendrik ²¹	07.01.1847 Smilde	Emmer-Compasuum 113
Willinge Gratama, J.A.	01.03.1819 Assen	Nieuw-Amsterdam
Winkels, Jan	31.10.1873 Avereest	Nieuw-Amsterdam a/b

bouwen woonde hij al zeventien jaar in Emmer-Compasuum. Zijn eerste vergunningsaanvraag was op 3 maart 1908 geweigerd. Het gemeentebestuur gaf daarvoor als reden op dat de plek waar 'de inrichting' moest komen te dicht lag bij de kanaalwegen binnen het Zwartenbergerveen, waarom het best kan gebeuren dat paarden, die over die wegen lopen, komen te schrikken door de stank van de kalkoven' en dat 'de walgelijke uitdamping het publiek, dat de kanaalwegen zal passeren zullen hinderen'. Waarom hij na enkele

Kalkovens in het Zuiderzeemuseum, afkomstig uit Akersloot

beroep of bedrijf

veenarbeider/kalkbrander, na 1911
schelpkalkbranderij, ca. 1913
vervener, schelpkalkbranderij
schelpkalkhandelaar, ca. 1860
schelpkalkbranderij en -oven.
vervener, schelpkalkbranderij
vervener, kalkbranderij, ca. 1899
aannemer en bouwmaterialen
aannemer
fabrikant cementindustrie, blusserij
schelpkalkbrander
schelpkalkbrander, ca. 1861
kalkblusserij en kalkmergel
houthandel en schelpkalkbranderij
overleden 25.10.1921
directeur kalk- en cementindustrie
kalkbrander
eigenaar schelpkalkbranderij
kalkblusserij, ammoniakfabriek
kalkbrander 10.4.1895 – 21.4.1898
kalkblusserij, 15.4.1898 ex Avereest
dito en later pannenbakker
schelpkalkleverancier, ca. 1913
eigenaar schelpkalkbranderij
eigenaar schelpkalkbranderij
kalkbrander bij H. de Jonge
eigenaar schelpkalkbranderij
schipper en kalkbrander 6.7.1918 ex Coevorden

maanden wel toestemming kreeg voor de bouw van een kalkoven en les- of blusschuur, bleek niet uit de vergunning. Begin februari 1909 werd het bedrijf met de bijbehorende kalkoven in gebruik genomen.²² Omdat de oven 12 meter hoog was en de branderij ver buiten de bebouwde kom in Munsterscheveld lag, was de stank- en rookoverlast voor buurtbewoners tot een minimum beperkt. De Jonge had geregeld dat er regelmatig schelpen werden aangevoerd en de bij hem in dienst gekomen kalkbranders aan het werk kon-

den blijven. Voor de aan- en afvoer van grondstoffen en schelpkalk gebruikte hij het water van het hoofdkanaal naar Ter-Apel en dat van de Kalkovenwijk. Over land was de onderneming veel moeilijker te bereiken. De rulle, ruim één kilometer lange, met diepe karrensporen door-groefde zandweg, nodigde niet bepaald uit tot een tochtje naar de kalkoven.²³

Begin maart 1909 kon de eerste scheepslading schelpen op de wal worden gelost.²⁴ Toen dit was gebeurd, liet hij aan iedereen weten, die het maar horen wilde dat men bij hem kalk kon bestellen. Eigenaar/vervener Harm de Jonge heeft slechts enkele jaren van zijn onderneming profijt gehad, want hij overleed op 9 april 1912, een vrouw en zes kinderen achterlatend. Na de afwikkeling van alle formaliteiten zette zijn weduwe Jantina de Jonge-Prins het bedrijf te koop. Op de veiling van 13 januari 1913 in Hotel Abeln te Emmer-Compascuum bleek dat men op de kalkoven en de les- en blusschuur met de bijbeho-

Kalkovens bij Dieverbrug, de enig overgeblevenen in Drenthe

Hotel Abeln in Emmer-Compascuum. In 1913 werd de kalkbranderij met kalkoven en blusschuur van Harm de Jonge op een veiling in dit établissement verkocht (collectie Sis Hoek-Beugeling).

rende grond met een grootte van 1.96.40 hectare al eerder voor f 3.600,-- had ingezet.

Vanaf 1913 heeft de kalkbrander, houthandelaar en vervener Gerhardus Tonkens van de Firma Kruit & Tonkens samen met Willem Beugel uit Ter-Apel de kalkoven te Munsterscheveld geëxploiteerd. In de jaren dertig kreeg de branderij als nieuwe eigenaar de houthandelaar en aannemer Roelof Postma. Wim Visscher schreef over hem: 'Roelof Postma was een (aangetrouwde) oomzegger van Willem Beugel, terwijl hij bovendien een volle neef van de familie Schuurman te Erica was.'

In de zomer van 1955 was deze kalkoven nog steeds in gebruik en op dat moment in beheer door G. Kempers en Zn., betonindustrie in Emmer-Compascuum. Toen werd de geproduceerde schelpkalk hoofdzakelijk gebruikt voor de aanmaak van cement door genoemde firma Kempers, die van een eenvoudig bedrijfje in 1915 was uitgegroeid tot een forse onderneming op de hoek van het Oosterdiep met de Westelijke Doorsnee, handelde ook in allerlei bouwmaterialen en betonwaren. Eigenaar van het bedrijf was toen nog steeds R. Postma. De op 26 februari 1920 te Edewecht (Duitsland) geboren en in 1932 naar Emmer-Compascuum verhuisde Jan Knegt was de laatste kalkbrander aan wie dat werk volkomen was toevertrouwd.

Na de sluiting van het bedrijf heeft Jan Knegt nog wel eens met heimwee teruggedacht aan de tijd dat hij nog schelpen brandde. Tot het laatst toe

heeft hij om de veertien dagen de oven vol met schelpen gestopt en met grote voldoening de tientallen met kalk gevulde zakken het bedrijf zien verlaten. Eind jaren vijftig, begin jaren zestig was het gebeurd met het branden. Daarna heeft de schuur van de kalkoven nog enige tijd als onderkomen voor varkens gediend. Jan Knegt verhuisde in 1965 met zijn gezin naar Stadskanaal. Tegenwoordig herinneren slechts de straatnamen 'Kalkovenwijk' en 'Kalkwark' nog aan deze kalkindustrie.

Nawoord

In Nederland staan nog enkele kalkovens, zoals in het Zuiderzeemuseum van Enkhuizen, waar drie van de vier ovens uit Akersloot naar toe zijn gebracht. Ook in Dedemsvaart, waar de kalkoven als streekmuseum is ingericht, in Katwijk aan Zee en Hasselt zijn ze nog te bewonderen. Die van Zuidoost-Drenthe zijn helaas allemaal verdwenen. Slechts een enkele afbeelding is er van overgebleven.

Bronnen en literatuur

Buiter, Reint, De kalkovens van de Concordia aan de Dieverbrug, *Meppel*.

Bulte, M.A., 'Gebrande schelpen', in: *Slachthuisbuurt, boeren, arbeiders en slagerslieden, 100 jaar wonen en werken in en rond het Haarlems Openbaar Slachthuis, Haarlem, 2007*.

Emmer Courant, 1891, 1899-1900, 1905, 1906, 1909, 1913, 1917, 1918, 1919, 1922, 1927, 1954, 1955.

Gemeentearchief Emmen, Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters, Lijst van Ingekomen Brieven, Hinderwetvergunningen

Grabandt-Pleging, J.H. en drs P.E.M. Hammann, 'Vulkanisme aan het Zuider Buiten Spaarne', in: De loop van het Spaarne, de geschiedenis van een rivier, blz. 85 e.v., Historische Werkgroep Haarlem, Haarlem, 1987.

Otsen, Jack, Van schelpzandmolen tot portlandcementfabriek (1646-1890), Nederlandse Historiën, december 1993.

Provinciale Drentsche en Asser Courant, 1854-1899. Rijnhart, Helmuth en Wim Visscher, Egbert Zwijs en consorten, komst, opkomst en neergang van een Hoogeteense familie aan de Dedemsvaart, www.Hvavereest.nl.

Visscher, mr. drs. Wim, 'Historie van de Zuidoost-Drentse industrie, erfgoed uit ons industrieel verleden (1875-1930)', in: Kroniek, september 1996.

Visscher, mr. drs. Wim, Rond de Runde, Montfoort, 1997.

Visser, Gerrit, Verdien door te dienen, een kroniek van de familie Meijer, 1912-1992, 2008.

Noten

- 1 Zie ook Jack Otsen, Van schelpzandmolen tot portlandcementfabriek (1646-1890), Nederlandse Historiën, december 1993, blz. 123 e.v.
- 2 Zie ook J.H. Grabandt-Pleging en drs. P.E.M. Hammann, 'Vulkanisme aan het Zuider Buiten Spaarne', in: De loop van het Spaarne, de geschiedenis van een rivier, blz. 85 e.v., Historische Werkgroep Haarlem
- 3 Gemeentearchief Emmen, Lijst Ingekomen brieven 1850-199, Kalkbranderij 1858, nummer 228. Deze kalkbranderij kostte uiteindelijk f 442,60.
- 4 Provinciale Drentsche en Asser Courant (PDAC), 5 augustus 1858. De gegevens stonden vermeld in het verslag van de Drentse Veen- en Middenkanaalmaatschappij van 12 juni 1858.
- 5 PDAC, 17 juli 1858.
- 6 Gemeentearchief Emmen, Lijst Ingekomen brieven 1850-199, Kalkbranderij 1862, nummer 332.
- 7 Emmer Courant (EC), 30 november 1875.
- 8 PDAC, advertentie, 16 februari 1870.
- 9 Ibidem, advertentie 31 mei 1870.
- 10 Ibidem, advertentie, 27 januari 1871.
- 11 EC, advertentie, 3 augustus 1918
- 12 Ibidem, 12 juni 1876.
- 13 Ibidem, 19 februari, 4, 14 en 24 maart 1887.
- 14 Bentlage werkte als kalkbrander bij het bedrijf van de vervener Harm de Jonge. Hij woonde naast hem aan het Oosterdiep (met dank aan Lukas van Veen).
- 15 De aannemer en architect H. Kliphuis had een handel in bouwmaterialen, een kalkblusserij en een cementindustrie. Aan de boerenbevolking verkocht hij onder andere grote en kleine veedrinkbakken, paardenkribben, varkensbakken, putkepen enz. Zie hiervoor ook Emmer Courant van 17 januari 1917 en 26 juni 1918.
- 16 Ibidem, 1876 no. 061. De in Nieuw-Amsterdam wonende Lambert Lambers had in 1876 vergunning gevraagd om een kalkbranderij op het perceel sectie G 591 te mogen oprichten. Deze vergunning werd op 4 februari 1876 door het gemeentebestuur geweigerd, omdat het bedrijf te dicht bij 'de inrigting en eigendommen van anderen' zou komen en dat men bang was dat dit schade zou veroorzaken door stof en rook. Bovendien vreesde men dat er hinder zou ontstaan voor de arbeiders op de aangrenzende gronden 'door de uit de kalkbranderij voortkomende heeten en walgetijken rook en damp'.
- 17 Zie ook Gerrit Visser, Verdien door te dienen, een kroniek van de familie Meijer, blz. 25 e.v. Meijer sloeg vroeger de ongebluste kalk op in de achterste hal van het bedrijf aan de Burgemeester Tijmesstraat. Dit deel van het bedrijf werd de Kalkblusscherij genoemd.
- 18 In 1921 adverteerde hij als 'J. Pranger, afdeling Erica van de N.V. Asser Betonmaatschappij, handel in bouwmaterialen en kalkblusserij'. In 1927 had de kruidenier J. Pranger zich bij de Kamer van Koophandel laten registreren dat hij de zaak had uitgebreid met een cementindustrie en kalkblusserij.
- 19 H. Swart te Klazienaveen adverteerde in de EC van 22 februari 1913 als volgt: 'Prijsofgave gevraagd van ongeveer 300 H.L. schelpkalk. Levering direct, franco op de wal te Barger-Oosterveen'.
- 20 J.A.J. Trip te Coevorden was de baas in de schelpkalkbranderij 'Nieuw-Amsterdam' te Nieuw-Amsterdam. Verder had hij een groothandel in bouwmaterialen. Hij prefereerde gezeefde schelpkalk boven steenkalk. De kalkovens van dit bedrijf zijn voor de Tweede Wereldoorlog al buiten bedrijf gesteld en tijdens die oorlog gebruikt om turfcookes te vervaardigen.
- 21 Harm Vos verhuisde op 13 december 1879 vanuit Sleen naar Emmen. Aanvankelijk was hij arbeider van beroep en later kalkbrander. Hij overleed op 19 oktober 1926 (met dank aan Lukas van Veen).
- 22 EC, 6 februari 1909.
- 23 Ibidem, 12 augustus 1955, Oude industrie in moderne wereld, kalkoven te Emmer-Compascuum nog steeds in gebruik. Enige bedrijf in Drenthe.
- 24 Ibidem, 10 maart 1909.

zijn gericht op de kerktoeren van Sleen, is dit niet waarschijnlijk. Die (kerk)toeren bestond toen namelijk nog niet. Ook liep die dijk niet linea recta naar het oosten, maar vertoonde enkele knikken. Aangenomen mag worden dat dit tevens het beloop van de markegrens was. De Bargerdijk zal aanvankelijk niet verder hebben gelopen dan ter hoogte van de dorpen Emmen en Noordbarge. Deze weg zal er hoofdzakelijk toe hebben gediend om de belangrijke groen- en hooilanden aan de Slenestroom met paard en wagen beter te kunnen bereiken. Bij de markering van de markegrens tussen Emmen en Barge door de oostelijke zandheide in de richting van het veen werden grote (en daardoor moeilijk te verplaatsen) veldkeien gebruikt. Verder was een op een zandhoogte staande dikke boom, een zogenoemde "scheijdeboom" (scheidingsboom) er ook wel geschikt voor. Die was vaak aan twee kanten gedeeltelijk geschild.⁴

De Scheidingssloot door het veen

In verband met een toegenomen behoefte aan groenlanden was het in de loop van de tijd ook interessant geworden de moeilijk bereikbare gronden langs de Runde in de veenmarke in gebruik te nemen. Hieraan was het rooien van de broekbossen - elzen, wilgen en berken - in het dal van de Runde voorafgegaan. Behalve de aanwinst van nieuw gras- en hooiland bood zich hierbij nog een nieuw perspectief aan. Dit was een onbelemmerd uitzicht naar het oosten over een eindeloos hoogveengebied. Als gevolg van

deze nieuwe ontwikkelingen was het nodig ook in het veengebied de grens tussen de beide marken vast te leggen. Omdat men geen zware keien over het veen kon vervoeren en daar (op het hoogveen) ook geen bomen groeiden, werd in het veen de scheiding gemarkeerd door het graven van een kilometers lange greppel. De richting van de Scheidingssloot werd in volle harmonie door de beide partijen bepaald. Zij liep nagenoeg met een rechte lijn in oostelijke richting het veen in. Alleen halverwege het traject door het veen naar de rivier de Runde maakt de Scheidingssloot een flauwe knik. Vervolgens liep zij verder in oostelijke richting tot aan de rivier de Runde. De rivier vormde naar de inzichten van de markegenoten echter niet de oostgrens van de marke. Die zou samen moeten vallen met die met Westfalen (Duitsland). Waar die landsgrens precies liep was toen nog onduidelijk. In feite zette de grens tussen de beide marken voorbij de Runde zich als een denkbeeldige lijn voort in oostelijke richting. Om echter een lange (grens)lijn door het veen te kunnen trekken moest die wel op een vast oriëntatiepunt worden 'gerooid' (gericht). In die tijd stonden de landmeter maar weinig hulpmiddelen ten dienste. Naar het oosten strekte zich een onafzienbare, totaal onbegroeide, meer dan dertien kilometer brede, veenvlakte uit. Bij het vaststellen van de juiste (rechte) richting van de markegrens tussen Emmen en Barge moet de landmeter hebben gerooid op een boven de (veen)horizon uitstekend object. In dit geval zou dit de zogenoemde Ravensberg nabij kasteel Danckern kunnen zijn geweest. Op deze heuvel kan een hoog object hebben gestaan, dat de landmeter als rooipunt kon dienen. Hierbij moet worden bedacht dat bij helder weer het zicht over het veen wel een afstand van zo'n twintig kilometer kon bedragen.⁵ Immers, het uitzicht van de landmeter naar het oosten was, na het opruimen van de broekbossen langs de Runde, geheel vrij. Ook kan dit mogelijk de al genoemde knik in de

*De knik in de Tweede Groenedijk bij het Oosterbos
(foto W. Visscher)*

Waterschapskaart uit 1884/1885. De afstand is verkort weergegeven. (+ = Ravensberg; - - - = scheidingsgreppel (rooilijn); . . . = Emmerdijk (rooilijn))

markegrens verklaren. Op dat punt was blijkbaar het genoemde object in Duitsland voor het eerst zichtbaar. Vandaar dat de westelijk van die knik lopende grens nog een doortrekking was van de eerder genoemde grens.

Kraaiennest of Ravenburcht?

In de loop van de eeuwen is het gebied van de Ravensberg ingrijpend veranderd. Zo werd er in de vorige eeuw een nieuwe weg van Danckern naar Haren over deze zandhoogte aangelegd. Ook is er geen hoog object (meer) aan te wijzen dat ooit de landmeter bij de het bepalen van de scheidslijn tussen Emmen en Barge tot rooipunt zal hebben gediend. Evenmin is het bekend waaraan de heuvel haar naam Ravensberg dankt. Feit is dat dit deel van Emsland tot circa het jaar 1300 onderhorig was aan de Meppener grafelijke familie Van Ravensberg, die in het Emsland verscheidene kastelen en versterkingen bezat. Het is echter niet overgeleverd of de graaf van Ravensberg ook op genoemde Ravensberg (langere of kortere tijd) een versterking heeft gehad. Dit zou dan wel een rondburcht of vierkante houten verdedigingstoren moeten zijn geweest. Hiermee moet niet worden verward de - overigens buiten onze rooilijn vallende - rondburcht van de familie Von Beesten, die van circa 1450 tot circa 1670 even ten zuiden van het huidige kasteel Danckern stond). Bij gebrek aan historische en archeologische gegevens lijkt het het meest aannemelijk dat op de Ravensberg 'gewoon' hoge eiken (met veel kraaien- of ravennesten) hebben gestaan. Bij afwezigheid van een verdedigingstoren op de Ravensberg blijft er dan

ook weinig anders over dan dat die hoge eikenbomen onze landmeter tot rooipunt hebben gediend. Ondanks de bolling van het aardoppervlak moeten die (vele meters brede) toppen van die (toren)hoge bomen over een afstand van vijftien kilometer nog juist boven de horizon te zien zijn geweest. Tot ver in de 19de eeuw was deze locatie nog op Nederlands gebied te zien. Voor dit artikel heeft de schrijver met name gebruik gemaakt van een originele, in zijn bezit zijnde en uit 1884/1885 daterende waterschapskaart, genaamd 'Roswinkel 2' (verkend in 1852). Daarin wordt niet alleen het Zuidoostdrentse gedeelte van het veengebied, maar ook dat van het aangrenzende Duitse gebied gedetailleerd weergegeven. Op meer kaarten uit vroeger eeuwen is de Scheidingssloot tussen Emmen en Barge weergegeven. De uit het jaar 1788 daterende militaire kaart van Hottinger geeft fijnmazige greppelstructuren aan in verband met de toenmalige boekweitteelt in de Emmer- en Bargervenen ten oosten van Emmen. Als gevolg van die perceelindeling is de Scheidingssloot - één van die greppels - daar moeilijk te herkennen. Deze kan worden gevonden in de meest noordelijke, geheel west-oost lopende, greppel. Overigens blijkt de aan het begin van deze bijdrage vermelde uit 1846 daterende kaart van Drenthe, anders dan voormelde waterschapskaart, niet overal even nauwkeurig. Die laat vreemd genoeg het Valtherdiep uitmonden in de Scheidingssloot. Daarnaast zou volgens diezelfde kaart de Scheidingssloot zelfs beginnen vanuit het Bargermeer. Geen van beide feiten blijkt echter met de werkelijkheid te stroken. De indruk ontstaat dat bij het maken

Hottingerkaart 1788: 1: Oude Scheidingsgreppel; 2: Emmerdijk; 3: Oude Dijk; 4: Scheidingssloot tussen Emmen en Barge

van die kaart een bestaande, veel oudere, kaart als 'ondergrond' heeft gediend. Hieraan hebben wij te danken dat een vrij bescheiden greppel als de Scheidingssloot – anders dan de vele duizenden andere greppels in het Drenthe uit die tijd – nog in 1846 een (nadrukkelijke) plaats op de kaart kreeg.⁶

Kruispunt Ravensberg

Diverse kaarten, waaronder meergemelde waterschapskaart uit 1884-1885, laten zien dat de breedste graslanden langs de Runde zich juist ten noorden van de Scheidingssloot bevonden. Zo behield de marke van Emmen (en Westenesch) een belangrijk deel van de beschikbare

groenlanden. De Bargermarke verkreeg immers als gevolg van de grensscheiding al de graslanden rond het Bargermeer en het Zwarte- meer en die langs de Bargerbeek. Deze gras- landen werden gebruikt om beesten (koeien) te hoeden. Om bij hun groenlanden aan de Runde te kunnen komen heeft de marke van Noord- en Zuidbarge een weg door het veen aangelegd. Deze liep parallel aan de Scheidingssloot, zij het een heel stuk zuidelijker. Omdat zo'n weg door het veen werd opgehoogd met zand werd het een 'dijk' genoemd. Op de kaart van Pyn- acker van 1634 heet deze echter 'wech nae de hooylanden'. Overigens werd ongeveer een kilometer noordelijker ook door de marke van Emmen en Westenesch door het veen een weg naar hun groenlanden naar de Runde aangelegd. Deze werd de Emmerdijk genoemd. De Emmer- dijk liep aanvankelijk, via een afbuiging naar het noodoosten, door tot aan Roswinkel. Het is denkbaar dat in de tijd dat Roswinkel nog geen eigen kerk had en de Roswinkelers in Emmen kerkten de Emmerdijk (zomers) als kerkpad

Ravensberg (foto: Willie Brinknan)

fungeerde. Nadat Roswinkel omstreeks 1450 een eigen kerk kreeg, zal de functie van de Emmerdijk (toen 'Empner dijk' genoemd) als kerkpad zijn vervallen.⁷ Anderhalve eeuw later, in het begin van de Tachtigjarige Oorlog, werd de dijk als passage gebruikt door het leger van stadhouder Willem Lodewijk van Nassau. Zowel bij Emmen als bij Roswinkel sloot hij omstreeks 1593 de dijk af met een schans om de doorgang van vijandelijke troepen te bemoeilijken. Al spoedig raakten deze schansen in verval. De dijk kreeg toen weer zijn oude boerenbestemming terug. Nu doet zich het feit voor dat deze Emmer dijk - nog steeds uitgaande van meergenoemde waterschapskaart - evenals de Scheidingssloot gerooid lijkt te zijn op de Ravensberg. Het snijpunt (kruispunt) van hun beide rooilijnen kan mogelijk de plek markeren waar een hoge boom of een ander hoog object heeft gestaan. Echter is er met die rooilijn van de Emmerdijk iets merkwaardigs aan de hand. De Emmerdijk had namelijk in vroeger eeuwen een ander verloop. Als gevolg van ernstige verzakkingen moet deze enkele malen zijn verplaatst. Er zijn op de Hottingerkaart (1788) naast de daarop afgebeelde Emmerdijk restanten van een andere dijk te zien, die daar Oude Dijk worden genoemd. De doorgang van legers heeft ongetwijfeld zijn tol geëist. Opmerkelijk is nu dat op diezelfde kaart van Hottinger op enige afstand ten noorden van de Emmerdijk een kaarsrechte, evenwijdig aan die dijk lopende, greppel is te zien. Diezelfde kaarsrechte greppel zou nog geen eeuw later volgens de waterschapskaart 1884/85 het nieuwste tracé van de daarop afgebeelde Emmerdijk vormen. Op de militaire kaart van 1852 staat deze dan al van een 'dijk' voorziene greppel reeds vermeld. De vraag komt dan op of die greppel ook niet een zeer oude scheidingssloot is geweest, wat haar rooiing op de Ravensberg kan verklaren. De vraag stellen is haar beantwoorden. Het lijkt

aannemelijk dat de rooiing van respectievelijk de Emmerdijk en de Scheidingssloot tegelijkertijd door dezelfde landmeter heeft plaatsgehad. Dit laatste kan van belang zijn voor de datering.

De Groene Dijken

De tegenwoordige namen van de Emmerdijk en de weg langs de Scheidingssloot luiden tegenwoordig resp. Eerste en Tweede Groene Dijk. Deze namen zijn nog niet erg oud en dateren ten vroegste uit het begin van de vorige eeuw. Het is niet erg duidelijk waaraan deze wegen hun nieuwe namen danken. Omdat wegen door het veen doorgaans niet groen maar bruingrijs van kleur waren, zou een associatie met hun eindpunt, de groenlanden aan de Runde, eerder van toepassing kunnen zijn.

Het merkwaardige hierbij is dat de naam Groene Dijk uit de tijd van de nieuwe veenkoloniale bevolking van Emmer-Erfscheidenveen en Emmer-Compascuum stamt in plaats van uit de tijd van de Barger en Emmer boeren. Omdat een groot deel van die bevolking oorspronkelijk uit Friesland afkomstig was, kan een naam als Groene Dijk ook uit Friesland zijn overgenomen. Daar heet een niet voor verkeer gebruikte, maar alleen voor aangelande boeren bestemde weg de 'Griendyk' oftewel Groene

*De verlenging van de scheidingssloot tot aan de grens met Duitsland. De bomen in de verte markeren de grens.
(foto: W. Visscher).*

Dijk. Enkele voorbeelden hiervan zijn de Griendyk bij Terwispel (Frl) en de Groene Dijk door het voormalige veengebied bij het vroegere Sallandse klooster Sibculo.

Datering van de Groene Dijken

De aanleg van de Tweede Groene Dijk moet m.i. worden gedateerd tussen 1250 en 1450. Vaststaat namelijk dat omstreeks het laatstgenoemde jaar 1450 de oude voorganger van het huidige kasteel Danckern al bestond. Het ging hier om een zogenoemde rondburcht. Deze oude (al eeuwen geleden verdwenen) verdedigingstoren bevond zich bij de vroegere molenkolk van het tegenwoordige kasteel Danckern. Dit was niet ver van de Ravensberg. Omdat de landmeter hier (blijkbaar bij gebrek aan een toren) wel op de bomen (c.q. een ander object) op de Ravensberg moest rooien, zal dit in ieder geval al ruim voor het jaar 1450 zijn gebeurd. Anders zou hij dit wel op bovenbedoelde rondburcht bij Danckern hebben gedaan. Dit laatste geldt dan ook voor de Eerste Groene Dijk. Als kerkepad voor Roswinkeliers zal ze al een eeuw eerder hebben dienstgedaan. Het is echter aanmerkelijk dat de Scheidingssloot (en de Emmerdijk) nog een eeuw ouder is. Hiervoor pleit het optreden van landmeters bij Schoonebeek rond het jaar 1250. Die waren in die tijd door de Bargermarke belast met de vaststelling van de grootte van de aan de Bargermarke toebehorende beeklanden aan de Bargerbeek bij Schoonebeek. Hierbij moest namelijk respectievelijk de oostgrens van het Westeind en de westgrens van de Kerkelanden/Middendorp worden bepaald. Ook dit zal gepaard zijn gegaan met het graven van scheidsgreppels.⁸ Blijkbaar heeft de Bargermarke in die tijd ten aanzien van haar grondbezit orde op zaken willen stellen en daarbij duidelijk de begrenzingen ervan bepaald. Bij dit alles zal ook de rooijing van het tracé van de

Emmerdijk door de landmeter zijn 'meegenomen'. De Scheidingssloot is op bepaalde plaatsen langs de Tweede Groene Dijk nog aanwezig. De sloot heeft zowel de verveningen als het daarna ontstane veenkoloniale landschap overleefd. Behalve als een (uit de middeleeuwen daterende) historische lijn in het landschap vormt deze tevens een opvallende zichtlijn in een nog steeds weids landschap.

Noten

- 1 W. Visscher, *Kroniek, Hist. Ver. Z.O. Drenthe* 2007/2 en 3
- 2 P. Oswald, 'Das Anteil an der Gemeinen Mark in der niederlandischen Landschaft Drenthe', in: Festgabe Gerhard Seeliger zum 60. Geburtstage, Leipzig 1920, p. 120 e.v.
- 3 T. Reuvekamp, *Noord-en Zuid-Barge, Twee barge*, in: *Kroniek* 2007/3, p. 26
- 4 T.H. Engelsman, 'Emmerhout, Knarphoorn', in: *Kroniek* 2009/3, p. 3.
- 5 De landmeter J. Without vermeldde in het jaar 1718 op een kaart over het grensgebied tussen Lindloh en het Zwarte Meer: 'Als men bij het Swarte Meer staat kan men aan de Westphaelse of Munsterse sijde geen dorpen sien als een toren, maer soo een weynigien ons vermoeden was van die Wesuer toren.' Zie hierover F.A. Dijk, 'Feitelijkheden aan onze oostgrenzen', in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, 1978, p. 150.
- 6 Zie hierboven noot 5. In verband met de zichtbaarheid op zo'n grote afstand voor het menselijk oog moest het zichtobject wel rond of vierkant zijn en tenminste drie meter breed. De spits van een toren was absoluut onzichtbaar. R. von Bruch, *Die Rittersitze im Emslandes*, 1962, p. 46
- 7 Blijktens F. Keverling Buisman, *Ordelen van de Elstoel*, 1994, dl II, p. 310 wordt in een uit 1499 daterende uitspraak van de elstoel (nr 5298) de Emmerdijk met name genoemd.
- 8 W. Visscher, *Kroniek* 2008, *Themanummer Schoonebeek, Nieuw-Schoonebeek* p.13 en 14.

Smokkelaars hadden er hun paradijs

Als er in het westelijk Emsland 200 jaar geleden al een berucht dorp was, dan was dat zeker Hebelermeer. De omstreeks 1790 midden in het Bourtanger Moeras direct aan de grens ontstane nederzetting aan het veenmeer 'Hebeler Meer' stond lang bekend als een broei-nest van smokkelaars en landlopers. Smokkelaars vonden er hun paradijs.

De laatste openbare terechtstelling en executie in het oude Amt Meppen betrof in 1807 een inwoonster van Hebelermeer: Gesina Brink, genaamd 'Goose Sienken'. Ze werd wegens zware brandstichting en kindermoord ter dood veroordeeld door onthoofding met aansluitend verbranding op de brandstapel.

De problemen met Hebelermeer begonnen al bij de geplande stichting in de zomer van 1788. De omgeving vlak bij de Nederlandse nieuw vastgelegde grenslijn was extreem nat en bijna niet te bereiken. Daarom kon zich op de door de staatscommissie zo goed als kon uitgemeten twaalf nieuwe kavels ('Plaatzten') in de uiterst westelijk gelegen markegronden van de gemeente Wesuwe, aanvankelijk niemand vestigen. Pas vijf jaar later (na 1792/1793) trokken de eerste kolonisten over de nieuw aangelegde veenweg vanaf Wesuwe richting het 'Meer' en vestigden zich daar. In de volksmond zegt men nog vaak dat men op 'Meer' woont.

Blijkbaar ontbrak bij die nieuwe vestigingen de ordende hand van de staat. Het toenmalige vorstbisdom Münster lag in zijn laatste stuiptrekkingen, en werd na politieke omwentelingen in 1803 opgeheven.

Tot dan hadden zich al talrijke onderdak- en neringzoekende mensen in de veenkolonie Hebelermeer gevestigd. De sowieso veel te schrale veenplaatsen werden door de armste bewoners zonder eigen bezit steeds meer opgedeeld en bewoond: 'Maar door hun harde natuur, als landlopers, hielden ze het uit, waar niemand anders kon leven, vermeerderden hun families en verdeelden onderling de plaatsen, die al snel zo klein worden, zo men ze elders niet vindt,' stond er in een ambtelijk schrijven van 1859.

Toen, precies 150 jaar geleden, woonden op de oorspronkelijk uit twaalf plaatsen bestaande Hebelermeer in totaal 430 mensen in 73 gezinnen. De sociale problemen van een dergelijke overbevolking en armoede in het afgelegen, natte veengebied kan iedereen zich voorstellen. Hier liggen de oorzaken voor de 'slechte naam' van het dorp in de 19de eeuw. Natuurlijk hebben zich deze toestanden de afgelopen honderd jaar beslist verbeterd. Met de aanleg van het Süd-Nord-Kanaal na 1880 werd de ontwatering ook in die omgeving versneld. Het meer liep leeg. Door minerale kunstmest en de voortdurende verbeteringen van de methodes voor de bodembewerking maakte de landbouw een enorme sprong vooruit. Tegenwoordig presenteert Hebelermeer zich als rustiek boerendorp onder hoge eiken. In Gasthof Robben tegenover de kerk herinnert alleen noch een lekkere 'Schmugglerteller' alsook af en toe een spannend verhaal aan de tapkast aan de vergane tijden. De bijzondere historie van het dorp was de aanleiding voor een gezamenlijke studiedag van Nederlandse en Duitse historievrienden, die op zaterdag 31 oktober 2009 in Hebelermeer plaatsvond.

De pastoors van Emmen, Odoorn en Roswinkel tot 1598 en de schulten van Emmen, Odoorn en Roswinkel tot 1810

Op de volgende bladzijden staat een overzicht van de pastoors en de schulten in de kerspelen Emmen, Odoorn en Roswinkel, die voor 1603 in de diverse bronnen vermeld worden. In het boek *Rond Hunze en Hondsrug* (ISBN 90-9011183-2) is over de pastoors en schulten in het kerspel Odoorn een en ander geschreven. Met dit overzicht meen ik een kleine aanvulling te kunnen geven voor die in Emmen, Odoorn en Roswinkel. Vanaf omstreeks 1500 vielen de drie kerspelen onder één schulte.

De pastoors van het kerspel Odoorn

Elk kerspel in Drenthe had een pastoor tot de Hervorming in 1598 toen iedereen in Drenthe verplicht werd tot de hervormde leer over te gaan. De kerspelen in Drenthe zijn de voorlopers van de latere gemeenten.

Dat we nog gedeeltelijk kunnen nagaan wie de pastoors in Drenthe waren, is te danken aan het bewaard zijn gebleven van een deel van de akten van voor 1600 die de overdracht van goederen aan de kerk beschrijven. Helaas zijn vele kerkelijk documenten verloren gegaan. Slechts de namen van de gedoopten van Ruinen van vóór 1600 zijn bewaard gebleven. Wat is er met al die documenten van de andere kerspelen gebeurd? Komt er nog eens weer wat boven water?

Tussen 1327 en 1603 heb ik slechts negen pastoors in Odoorn gevonden. Als aangenomen wordt dat de pastoors gemiddeld ongeveer twintig jaar hun parochie dienden, had men circa veertien pastoors in Odoorn kunnen aanwijzen in plaats van negen.

Het overzicht - op bladzijde 22 t/m 26 - laat zien dat de pastoors veelal bij hun voornaam worden genoemd. De pastoors werden dikwijls omschreven als her (heer) gevolgd door hun

voornaam en dan cureit (= pastoor) van het betreffende kerspel of gewoon met pastoor van kerspel X. Tot welke geslachten pastoor Remboldes in 1327 of heer Jacope in 1399 behoorden is dus niet na te gaan.

Hetzelfde geldt voor de pastoors, die zelfs nog niet met hun voornaam worden genoemd. Alleen de pastoors Suringe, Schutte en Prijs worden met hun familienaam genoemd.

Pastoor Frederic Suringe was een telg uit het geslacht Suringe. In Noordsleen wordt omstreeks 1460 een eigenerfde Suurync vermeld. Mogelijk kwam Frederic Suringe uit Noordsleen.

In Coevorden woonden in de jaren 1524, 1572 diverse personen Schutte(n). (www.cartago.nl) In 1418 is een Herman Schutte kerkheer (pastoor) in Haren. (kla 0104)

In een ordel uit 1453 wordt Heyne Prys als schulte vermeld. De ordelen van de Eistoel noemen tussen 1453 en 1516 diverse personen met de naam Prys, die op de namen af te gaan, allen uit het dingspel Noordenveld kwamen. In 1502 wordt Hermen Prys vermeld met de burens van Peize. (kb).

Pastoor Coenrade Prijs ging - zoals vele pastoors - na 1598 niet tot de nieuwe leer over.

*Het voormalige schulthuis aan de
Boetseweg in Roswinkel*

In 1601 getuigt hij tegen Roelof Ubkinge uit Exloo over het betalen van pacht aan de kerk, en in 1602 pleit hij met de schaapherder van Odoorn over het betalen van schapen. (Joos.)

De schulten

De archieven geven de indruk dat oorspronkelijk elk kerspel in Drenthe een schulte had. De schulte van destijds vervulde de functies van de huidige burgemeester en de notaris. Hij was diegene die meestal de koopakten bekrachtigde door zijn waszegel onder aan het contract te hangen. Doch naast hem zegelden ook diverse eigenerfden die vanouds dit recht hadden, maar in de loop der tijd oefenden steeds minder eigenerfden dit recht uit; zeker na 1600. De functie van schulte bleef tot de Franse tijd, 1795-1813. Daarna werd het kerspel vervangen door de gemeente en de schulte werd vervangen door de burgemeester en de notaris. Odoorn was een relatief klein kerspel. Omstreeks 1600 stonden in Exloo, Odoorn en Valthe circa vijftig huizen. Dit heeft ongetwijfeld er toe

*Het voormalige schulthuis van de
familie Willinge in Emmen*

bijgedragen dat omstreeks 1500 het schultambt van Odoorn met dat van Emmen werd samengevoegd. Roswinkel viel vanouds onder het schultambt Emmen. In Roswinkel zetelde een onderschulte. Vóór 1500 kan men dan ook voor Odoorn en Emmen afzonderlijke schulten aanwijzen. Na 1500 worden er geen schulten van Odoorn genoemd; men sprak meestal van de schulte van Emmen. Na 1600 wordt in de akten gesproken van de schulte van Emmen, Odoorn en Roswinkel.

De eerstvermelde schulte van Odoorn is Gert Krum(m)e/Krommen. Hij wordt genoemd in de jaren 1462-1483. Mogelijk kwam Ghert Krumme van Gees. Aldaar wordt omsteeks 1460 die Krummenhus (hgl) genoemd en in 1487 het Krommen guyt (= goed) en in 1488 het Kruemen guet. In 1487 of kort daarvoor schijnt dat goed verkocht te

zijn en de naam Krumme(n) wordt niet meer in de ordelen van de Etstoel genoemd.

In 1478 wordt Roloff Weykingh als 'schulten in der tyt to Oderen' genoemd. Daar nu Gert Krumme in de jaren 1462-1483 als schulte van Odoorn wordt vermeld, is de vraag of Roloff Weykingh ook enkele jaren in de periode 1462-1483 schulte is geweest. In 1473 verkoopt een Willem Weykingh te Weerdinge enig land aan het klooster Ter Apel (kta 030). De naam Weykinge ben ik na 1478 niet meer tegengekomen in de ordelen of schattingsregisters van Drenthe. In 1478 worden 'Johan en Hinrich Quants anders Wenekinck' genoemd. Zij verkopen een erf, genaamd Werdinghe (= Woerdinge) te Odoorn aan het klooster Ter Apel (kta 042). Ik vermoed dat het bij Weykingh en Wenekinck om dezelfde naam gaat.

In 1490 wordt de schulte Van Odoorn niet bij naam genoemd. Als we zien dat Ghert Krumme zeker van 1462-1483 schulte was en Gert Stuvén van 1500-1520, dan lijkt het mij zeer wel mogelijk dat in de tijd tussen beide heren nog iemand anders schulte van Odoorn en Emmen is geweest gezien de lage gemiddelde leeftijd in de 15de eeuw.

Ghert Stuvén wordt in de jaren 1500-1520 als schulte van Emmen vermeld. Doch we mogen aannemen dat hij gelijktijdig schulte van Odoorn

en Roswinkel was. Omstreeks 1460 wordt een Rolof en een Jan Stuve in Emmen vermeld. In 1494 woont een Hinrich Stuvén tho Empnen (= Emmen). (kta 101a) Ghert Stuvén kwam blijkbaar uit Emmen. In 1544 is er sprake van Stuvén-land in Emmen. (kta 228a)

In 1522 veroverde het leger van de hertog van Gelre –onder aanvoering van veldheer Johan van Selbach- Drenthe, Friesland en stad Groningen en Ommelanden. De hertog van Gelre benoemde Johan van Selbach (1483-1563) tot Maarschalk en Drost tot Coevorden en van het land Drenthe. De Gelderse tijd duurde voor Drenthe tot 1536, maar de Van Selbachs bleven in Drenthe. Johan van Selbach wordt onder andere in de jaren 1539-1572 als schulte van Emmen – en dus tevens van Odoorn en Roswinkel- genoemd. Bij deze twee Johans gaat het waarschijnlijk om vader en zoon, maar de zoon is blijkbaar een bastaard (zie 1560). Na hem is Henrick van Selbach schulte van Emmen, Odoorn en Roswinkel. Van 1596-1618 was Hendrick van Selbach ette voor het dingspel Zuidenveld. Dat betekent dat hij tezelfdertijd niet de functie van schulte kon bekleden. Hij wordt in 1588-1603 als buir in Berge vermeld. Een Kunst/Konst van Selbach wordt in 1589 als schulte van Sleen vermeld. (kta 276) In de 17de eeuw zien we drie comparanten uit dit geslacht als ette.

De pastoors van Odoorn tot 1598

<i>jaar</i>	<i>bron</i>	<i>naam en andere gegevens</i>
1327	kla 0023	Remboldus in Oderen, ecclesiarum rectores ad
1399	kla 0056	her Jakope, cureyt van Odoren zegelt een akte voor de Kevelinges
1431	ass 042	Johannes Custos de Dalen, pastor van Odoren
1440	kla 0200	Frederic Suringe, cureit tot Oderen.....desen breek to bezegelen
1488	kb 4723	ende heren Henric tOderen van den naerkope van Wendinge* guet to Oderen
1508	kta 139	eens breekfs besegelt de heer Gheert pastor van Oderen..
1508	kta 140 +	Gerardus Schutte, kercher (kerkheer) te Odoren, notarius toegelaten ende approbert
1548	joos. 187	tusschen Lambert Edinge ende pastoer van Oderen
1574	goor. 116	den pastoer tho Oiren
1600	goor. 87	den pastoer to Oren, Coenrade Prijs
1601	joos. 430	Coenrade Prijs, pastoer toe Oeden
* Is Wenekinghe. In 1482 (kta 055) wordt in Odoorn genoemd: Johan en Hindrick Quant anders Wenekinck.		

De pastoors van Emmen tot 1598

<i>jaar</i>	<i>bron</i>	<i>naam en andere gegevens</i>
1327	cta 0023	Bartoldus in Empne, ecclesiarum rectores ad
(1431	ass 042	Jacobus Benynge is koster in Emmen)
1451	kla 0288	wijlen Wilhelmus Sporkes, priester in Empne (was in 1431 koster te Borger ass 042)
1513	cta 160a	heren Johan Puser vicarius unde inder tyd verwaerre der kercken tho Empne ..zegelt
1515	cta 166	heren Johan Pipers vicarius tho Empne...zegelt
1516	cta 175/176	Lambert Huysick, sacrista tho Empne (sacrista = bewaarder kerkelijke zaken)
1540	cta212/221	her Ghoert Ortwyn to Emne ende her Berner Ludolphi sacrista to Emne
1542	cta 221	Her Berner Ludolphi sacrista tho Emne
1574	joos. 117	De pastoor tho Emmen heft Gheert Thonnis laeten verbieden
1577	joos. 365	de pastoor van Emmen heer Jan Oertwijns
1587	joos. 54/95	den pastoor van Emmen
1596	joos. 376	her Jan Oertwijns, pastoor tot Emmen
1608	google	Albertus Werkinck (Geschiedenis van het katholicisme in Noord...., p. 508, Rogier.. Doopt illegaal.....)

De pastoors van Roswinkel tot 1598

<i>jaar</i>	<i>bron</i>	<i>naam en andere gegevens</i>
1458	cta 007	Egbert Frinsnighe /Egberde Ffinsinghe, kerchere to Roswinkel
1466	cta 014c	her Egbert kerchere toe Roiswinkel

De stenen kerk met een houten klokkenhuis van Roswinkel. Een schilderij van Jan van Ravenswaaij. Uit: Vijf eeuwen Drenthe in kaart, prent en plaat, Zaltbommel 1974, p. 66.

Het interieur van de kerk in Roswinkel

<i>jaar</i>	<i>bron</i>	<i>naam en andere gegevens</i>
1471-1481	kta 022/051	heren Egbert Kerchere toe Roeswinkel / Egbertus toe Roiswinkel
1544	kta 227	Johan Slypzama / Slyzeman, pastor to Rosewinckel
1584	maart goor 10	Hillebrant Spijckman, pastoer up Roswinckel; slaat zijn huisvrouw drie tanden uit de mond
1584	okt. kta 061a	Gherde/ Gherardus kerchere to Roiswinkel
1600	goor 84	Mr. Engbert Smit heft den pastoer laten verbieden sijn huis
1600	goor 86	Albertus de Wyter beruchtiget by des olden pastoers huisfroue sal slapen

De schulten van Odoorn tot ca. 1500

<i>jaar</i>	<i>bron</i>	<i>naam en andere gegevens</i>
1462	kb 3425	den Kromme**
1465	kb 3451	de sculte van Oderen
1466	kb 3645	Gert Krume, sculte to Oderen
1472	kb 3869	tusschen Westerwoldynghe ende Gert Krommen / Kramme
1473	kb 3943	ende Gert Crumme besegelt hebn
1478	kta 042	Roloff Weykingh schulten in der tyt to Oderen* (dus schulte vóór Gert Krume)
1482	kb 4487	den Gert Krume besegelt hevet
1483	kb 4545	Gert Krume, sculte to Oderen
1490	kb 4809	de schulte van Oderen

** In 1487 (kb 4681) en in 1488 (kb 4711) wordt er een Krommen guyt / Kruemen guet (=boerde-rij) in Gees genoemd, dat in 1488 blijkbaar was verkocht.

De schulten van Emmen tot ca. 1500

<i>jaar</i>	<i>bron</i>	<i>naam en andere gegevens</i>
1444	kta 004	Menso Hovinghe, sculte inder tyt to Empne*
1454	kb 3023	voir den sculte van Empne
1456	kb 3127	dat de schulte van Empne her Roloff gedaen hevet....
1461	kb 3366	den Vos van Empne
1464	kb 3543	Roelof de Vos van Steenwijk (Blijkbaar dezelfde persoon als in 1454, 1456, 1461).

<i>jaar</i>	<i>bron</i>	<i>naam en andere gegevens</i>
1471-1472	cta 022/025	Rolve Husingen / Roloff Husingh in der tyt schulte to Empne
1486	cta 063	Roloff Husingh in der tyt Schulte to Empne
1488	cta 068	Egbert ten Dyke in der tyt scholte tho Empne
1491	cta 093	Egbert in den Spiker in der tyt scholte to Empne (Ghert Stuvén is buur in Emmen)
1491	cta 069/092	Egbert in den Hoff inder tyt Scholte toe Empne
1494	cta 101a	Egbert Dyckes in der tyt schulte to Empne...zegelt * Een ordel van de Etstoel maakt in 1484 (kb 4577) melding van een rochtbrief die Mense Hovynge besegelt hevet

Bij volgend:

1483	(cta 057)	Johan Eppinge, schulte ghezeten in ghehegeden gerichte inden m... van Empne gaat het waarschijnlijk om een schulte van Sleen en niet om een schulte van Emmen. Immers, in 1494 is Hinrich Eppingh to Armen (Erm) schulte van Sleen. (cta 101a)
------	-----------	--

De onder-schulten van Roswinkel

<i>jaar</i>	<i>bron</i>	<i>naam en andere gegevens</i>
ca. 1460	hgl	scoelte Berent to Roswinkel* moet in Drouwen voor een boerderij belasting betalen
1542	cta 221	Claes Janssen/Jansoen sculte tho Roswynckel
1555	joos 307	Jan sculten zoene op Roswinckel, ter eenre, ende Albert, synen brueder**
1609	or 1-9v	predikant Albertus Witerus heeft schulte Albart Boelken uitgescholden voor kerkendief
1622	gb	Harm Boelken (geb. ca. 1595, zoon van Albert Boelken), onderschult en herbergier
	gb	Claas Harms Boelken (geb. ca. 1650)
1683	or 26-158	Harm Boelken, onderschulte van Roswinkel gedaagd wegens ambts-verzuim

* Op de schattingslijst van ca. 1460 worden vele personen in Roswinkel vermeld, maar geen Beernt en geen Boelken. Gaat het bij Berent in 1460 om een Boelken? Sommige goederen waren namelijk vrijgesteld van deze belasting, o.a. de geestelijke goederen.

** Vermoedelijk dezelfde als de in 1609 genoemde Albart; beide broers heetten dus ook Boelken

De schulten van Emmen, Odoorn en Roswinkel van ca. 1500 - 1810

Omstreeks 1500 werden de schultambten van Emmen en Odoorn samengevoegd. In Roswinkel was sprake van een een onder-schult.

<i>jaar</i>	<i>bron</i>	<i>naam en andere gegevens</i>
1498	kb 5282	Gheert Stuve als één der burens in of nabij Emmen
1500	cta 116	Ghert Stuvén, schulten tho Emne
1504	cta 128	dem vromen Ghart Stuvén
1508	cta 137	demen Vroman Gherd Stuvén scholten to Empne
1510	cta 146	Ghert Stuve(n) schulte tho Em(p)ne
1516	kb 5628	Gheert Stube en Johan Benninge zegelen dezelfde brief/akte
1520-1527	cta 188/194	vroman Ghert Stuvén schulten tho Empne
1539	cta 206	Johan van Selbach indertijd schulte tho Emmen
1544	cta 225	Johan Selbach in der tydt Schulte tho Emne

<i>jaar</i>	<i>bron</i>	<i>naam en andere gegevens</i>
1561	hta 257	Johan van Selbach Scultus to Empne Oederen unde Roswynckel
1560	coe 1036	Johan bastert van Selbach ...zegelt
1563	goor. 5	Jan van Selbach de schults van Emmen
1564	goor. 173	Johan van Selbach schults tot Emmen
1572	hta 269	Johan van Selbach, schult te Empne
1579	goor. 109	Henrick van Selbach schults tot Emmen
1588-1603	hta 275/280	Henrich van Selbach, buyr toe Berge, zegelt in 1603 met zijn 'Angeboeren segel'.
1595	ge	Hans van Ommeren schulte van Emmen; 1595-1599
1599	goor. p 80	Everhardt van Gemen ¹ , schulte thoe Emmen
1603	hta 281	Eberhartten van Gemmen, schults tott Emmen Oderen Rossewinckell
1608	re	Eeferardt van Gemen, Schultes tho Emmen, Oedoren unde Roeswinckell (In Roswinkel was Albart Boelken in 1609 onder-schult, or. 1-9v)
1625	dgj	Evert Warners (Mullinga) – heet later Emmen - wordt schulte van Emmen
1630	dgj	schulte Evert Warners te Emmen (1594-1654). Opgevolgd door zijn zoon
1654-1668	dgj	Warnerus Emmen, overleden in 1668; opgevolgd door zijn zoon
1668-1685	dgj	Everhardus Emmen, overleden in 1685; opgevolgd door zijn zoon
1685-1722	dgj	feitelijk vanaf 1702 Hugo Emmen (1681-1724), opgevolgd door zijn zoon
1722-1772	dgj	feitelijk vanaf 1730 Christaen Wolter Emmen (1713-1772)
1772-1802		Lucas Willinge (1733-1802)
1802-1810		C. Pothoff (1766-1844)

Bronnen

- ass Archief abdij Assen (www.cartago.nl)
- dgj Drents Genealogisch jaarboek, 2007. De Drentse familie Emmen(s)
- gb Genealogie Boelken. Internet Google, Ons waardeel 1986, 1988
- ge Google-internet. Van Ommeren, Schulte te Emmen, Geschiedenis in jaartallen
- goor Goorspraken van Drenthe; 1563-1565, 1572-1577, 1577-1579, 1583-1589, 1594-1596, 1598-1602
- hgl Hoofdgeldlijst van omstreeks 1460
- joos Ordelen van de Etstoel, 1518-1604; J.G.Ch. Joosting
- kb Ordelen van de Etstoel, 1399-1504/18; F. Keverling Buisman
- kla Kloosterarchieven (www.cartago.nl)
- hta Archief klooster Ter Apel (www.cartago.nl)
- ogd Oorkondenboek van Groningen en Drenthe
- or Ordelen van de Etstoel; op CD, door C. de Graaf en H.W. Homan Free
- re De rechtspositie van de eigenerfden in Drenthe, blz. 150. dr. A.F.W. Lunsingh Meyer

Noot

- 1 Gaat het bij Van Gem(m)en en Emmen om hetzelfde geslacht? Is hier sprake van één van de vele schrijffouten? Eeferardt en Everhard/Evert zijn dezelfde voornamen. De geslachtsnaam Van Gemen bestaat echter wel in Nederland.

Grietje (Margot) Vos (1891-1985), dichteres

Zuidoost-Drentse biografieën

Grietje Vos werd in 1891 te Nieuw-Amsterdam in een onderwijzersgezin geboren. Zowel haar vader Hendrikus Vos als haar moeder Hendrina Christina Eggink waren daar als onderwijzer(es) verbonden aan de openbare lagere school. Grietje Vos werd ook onderwijzeres en zij zou zich later ontwikkelen als een landelijk bekende dichteres. Hoewel zij toen al met haar ouders naar Tijnje was verhuisd, verdient zij het, vanwege haar prominente plaats onder de Nederlandse dichters, hier beschreven te worden. Niet in het minst omdat haar Zuidoost-Drentse achtergrond van invloed blijkt te zijn geweest op een deel van haar oeuvre.

Allereerst volgt hieronder enige achtergrondinformatie over de familie Vos in Nieuw-Amsterdam. De grootvader Jan Vos (1829-1900) was in die tijd een van die weinige veenarbeiders, die erin zou slagen zich op te werken tot vervener. Aan het eind van diens leven telde zijn veenderij ongeveer honderd hectare en kon hij tot de grotere verveners worden gerekend. Hij speelde ook een belangrijke rol binnen de gereformeerde kerk van Nieuw-Amsterdam. Hij en zijn vrouw Grietje Jagt bezaten niet alleen een groot veenbedrijf, maar hadden ook veel kinderen. In het familiebedrijf was niet voor alle tien kinderen plaats. Zo werd de jongste zoon Hendrikus Vos onderwijzer aan de plaatselijke lagere school. Deze trouwde met de te Utrecht

Margot Vos (1891-1985)

geboren Hendrina Christina Eggink. Zij was eerst (hulp)onderwijzeres aan de school te Veenoord en kwam na haar huwelijk bij haar man aan school te staan. Zij was toen (1882) de eerste (van overheidswege aangestelde) onderwijzeres in Nederland. De familie Vos exploiteerde te Nieuw-Amsterdam naast de veenderij tevens een winkel. Deze combinatie van bedrijven was in die tijd niet altijd onbesproken. Iets over die Nieuw-Amsterdamse tijd klinkt daarvan door in een bewaard gebleven brief van een kleindochter: "Mijn vader, die dagelijks met de ellende in de venen, ook als onderwijzer, in aanraking kwam en toen reeds socialist en geheelonthouder was, moest van deze praktijken niets hebben".¹ Hoe dit ook zij, op de duur zei het 'rode' onderwijzersgezin Nieuw-Amsterdam en zijn familie vaarwel. Ze vertrokken naar het toen nog jonge Friese veendorp Tijnje, waar toen al meer socialisten woonden. De onderwijzer Vos ging toen in de politiek. Na de invoering van het algemeen kiesrecht wonnen de socialisten daar de verkiezingen en werd Vos verkozen tot Statenlid voor de SDAP. Zijn dochter Grietje Vos werd, onder de schuilnaam Margot Vos, een belangrijke dichteres in de socialistische beweging. Zij trouwde met haar collega-onderwijzer Jan Hilvers. Kort na de eerste wereldoorlog verhuisde het echtpaar naar Erica, omdat hij daar tot onderwijzer was benoemd. Het zal niet toevallig zijn dat juist in de tijd Margot Vos' bekende gedicht 'Lied van ellende' dat over veen-misère en plaggenhutten ging, tot stand kwam. Of en in hoeverre Jan Hilvers en Margot Vos in Erica ook actieve propagandisten voor de socialistische beweging zijn geweest is niet bekend. Hoe dit ook zij, anders dan in het naburige Nieuw-Amsterdam bleek in die tijd het socialisme in Erica weinig wortel te schieten. Of dat de reden is geweest van hun betrekkelijk vroege vertrek uit Erica is evenmin bekend. In ieder geval verhuisden ze naar Hengelo (O), waar Jan directeur van de arbeidsbeurs was geworden. Zij schreef tientallen gedichtenbundels. De bekendste zijn: *Gulden blauw* (1918), *De nieuwe Lent* (1923), *Vlam-mende verten* (1932), *De Windharp*, dito, *Jan Pierewiet* (1933). Als dichteres van het eenvoudige

"Nooddrift en lijden,
Groeien uit de heide.
Groeien uit de grauwen,
Weerbarstigen grond" ...

... "Nooddrift en lijden,
Scheuren onze zijden,
Breken onze kleinen,
Met bloedigen knak,
Toomeloos weenen,
Smoort in de venen,
Smoort in de smurrie,
Van het plaggenwrak."

Fragmenten uit: Margot Vos, 'Lied van ellende' in de bundel *De nieuwe Lent*.

dig natuurgeluk en van de klassenstrijd stond zij in de traditie van de socialistische dichter C.S. Adama van Scheltema. Van hem was het voorwoord in genoemde bundel *De nieuwe Lent*, waarin onder meer het gedicht 'Lied van ellende' werd opgenomen. In genoemd voorwoord werd Margot Vos door Van Scheltema getypeerd als een 'waarachtig muzenkind, een zingend hart'. Volgens recensenten verdiende de bundel een plaats, 'onmiddellijk naast Henriëtte Roland Holst'.

Margot Vos en haar man Jan Hilvers waren zeer bevriend met de bekende Twentse architect en politieke geestverwant Jan Jans. Ook Margots zuster, Marie Vos, was een landelijk bekend dichteres. Net als haar zuster maakte ook zij deel uit van de school van Adama van Scheltema. Hun broer, ir. Hein Vos (als dichter bekend onder de schuilnaam 'Hans Wispel'), werd later vooral bekend als minister Hein Vos SDAP/PvdA in het eerste na-oorlogse kabinet Schermerhorn-Drees. Hij werd wel als de architect van de verzorgingsstaat aangemerkt. Door zijn openlijk samenleven met zijn vriend en secretaris Pieter G. Jansen (schuilnaam Aar van de Werfhorst, auteur van *De Winterkraaien* over het armoedige bestaan van veenarbeiders) ondervond hij bij het behoudende deel van de PvdA veel kritiek. Zijn eveneens ongehuwd

gebleven zuster, de dichteres Marie Vos, deed voor beide heren in hun huis te Rijswijk (maar liefst 40 jaar lang) de huishouding. Tenslotte, er was nog een derde (jongste) zusje, Marga Vos. Ook zij was een voorloper, want zij heette de eerste lesbienne van Nederland te zijn. Genoemde literaire talenten - met Margot Vos als belangrijkste exponent - waren geworteld en/of (mede) gevormd in Zuidoost-Drenthe. Hoewel in het algemeen het dichtwerk van Margot Vos niet aan een bepaalde (woon)plaats is gerelateerd, lijken gedichten als 'Lied van ellende' (1921) hierop een uitzondering te zijn. Duidelijk 'verraadt' dit gedicht haar als (toenmalig) inwonster van het Zuidoost-Drentse veengebied. Margot Vos overleed in 1985 op 94-jarige leeftijd. Ook haar moeder Hendrina Christina Vos-Eggink en haar zus Marie Vos bereikten respectabele leeftijden, te weten respectievelijk 98 en 100 jaar.

Bronnen en literatuur:

Een deel van de gegevens van deze biografie is afkomstig uit het boek Bumaveen van de auteur. Tevens zijn veel gegevens ontleend aan informatie die werd ontvangen van prof. drs. H.J. Rundervoort, laatstelijk te Amsterdam, mevr. Cathrien A. Koning-Visscher, laatstelijk te Emmen (resp. neef en nicht van Margot Vos) en prof. G. Harmsen, laatstelijk te De Knijpe. Een gedicht van Margot Vos (uit de bundel Vlammeende verten) werd opgenomen in de bloemlezing van Gerrit

Komrij, De Nederlandse poëzie van de negentiende en de twintigste eeuw in duizend en enige gedichten, Amsterdam, 1980). Ook is een korte biografie van Margot Vos opgenomen in de Wereld-encyclopedie van de literatuur. Een bespreking van de familierelatie met het befaamde dichtersechtpaar Bloem (J.C. Bloem en Clara Eggink) valt buiten het bestek van deze biografie.

Noot

- 1 Dit weerspreekt de visie van de provinciaal historicus van Drenthe, die het armoedebeeld in de venen pas na de eerste wereldoorlog wil laten ontstaan. Armoede of niet, ik krijg de indruk dat - ondanks het opvallend verschil in politieke opvattingen etc. - de verhouding tussen de socialistische onderwijzer en zijn gereformeerd gebleven ondernemende Nieuw-Amsterdamse familie betrekkelijk goed moet zijn gebleven. Zo was de onderwijzer tot aan de liquidatie in 1924 commissaris van het familiebedrijf, de N.V. Veenmaatschappij Vos te Nieuw-Amsterdam, waarvan hij ook aandeelhouder was. Ook zijn dochter Margot Vos onderhield later nog relaties met haar geboortedorp. Zo is het ontwerp van het voorportaal van de Ned. Herv. Kerk te Nieuw-Amsterdam gemaakt door haar huisvriend architect Jan Jans. Haar broer Hein Vos toonde zich tijdens zijn ministerschap zeer betrokken bij het toen nog noodlijdende Zuidoost-Drentse veengebied. Onder meer de instelling van de zogenoemde Turfcommissie - die de toenmalige zieltogende verveningen weer nieuw leven moest inblazen - was dan ook zijn werk.

'Knapzakroute K 25 Barger-Compascuum-Hebelermeer'

Tijdens het symposium te Hebelermeer op 31 oktober jl. maakten een grote groep Nederlanders en vele Duitsers in de middagpauze een wandeling van Gasthof Robben naar Grenspaal 163. Horst Bechtluft loodste ons aan de hand van de 'Knapzakroute K 25 Barger-Compascuum-Hebelermeer' door het gebied. Vanuit de groep was er interesse naar de genoemde knapzakroute, die deze zomer tot stand is gekomen.

Gasthof Robben biedt de in het Duits vertaalde versie aan. In Nederland is de route te koop bij Spar Stuut te Barger-Compascuum, bij de Bruna te Klazienaveen en op internet, ook bij de uitgever; www.inboekvorm.nl. De prijs is € 5,25 excl. verzendkosten.

In het boekwerkje is naast de beschrijving van de grensoverschrijdende wandelroute van 15,5 km ook een beschrijving van de geschiedenis van de streek Hebelermeer-Barger-Compascuum opgenomen. Knapzakroutes zijn bedoeld als wandelroute, maar van deze route is ook een aanpassing voor fietsers gemaakt. De fietsroute is bij de uitgever of bij Gerard Steenhuis, Fysiotherapie Postweg 130, Barger-Compascuum, 0591 349941 gratis te verkrijgen.

Twee keien aan de Boslaan

In de loop van de eeuwen zijn bij graafwerkzaamheden vele duizenden grote steenbrokken uit de ijstijd in de zuidoosthoek van Drenthe uit de grond gekomen.

En aantal van deze grote stenen werd met een bepaalde bedoeling ergens geplaatst, bijvoorbeeld als markering van de grens van de Marke.

In 1939 werden in Emmen aan de Parallelweg en in het Schoonebekerveld twee enorme keien uit de grond gehaald. Beide keien werden geplaatst aan de Boslaan bij het voormalige EDS-Station.

De Emmer kei

In januari 1939 werd bij het graven van een kelder voor een woning aan de Parallelweg een grote zwerfsteen gevonden waarvan het gewicht geschat werd op 2,5 tot 3 ton. De kei kreeg een plaats aan de zuideinde van het net gereedgekomen plantsoentje bij de hoek Boslaan/Stationsstraat. De 'Emmer kei' werd in maart 1939 geplaatst op een gemetseld voetstuk. In het voetstuk werd een perkamenten oorkonde ge-

metsteld, waarin werd vermeld waar de kei werd gevonden en wie hem op de huidige plaats hadden gebracht. 'Als het nageslacht nog eens op de gedachte zal komen om de monumentale opstelling nader te onderzoeken, zal het dus kunnen gewaar worden dat we zo maar, uit Drentsche eerbied voor groote steenen er zo'n passend sieraad van maakten.' (*Emmer Courant*, maart 1939)

De grote zwerfsteen aan de westzijde van het

De Emmer kei op de hoek Boslaan/Stationsstraat

EDS-terrein is inmiddels al lang verdwenen, maar waar de steen is gebleven?

De kei uit het Schoonebekerveld

In september van het zelfde jaar 1939 werd in het Schoonebekerveld weer een grote zwerfsteen gevonden, een immense steen van meer dan 12.000 kilo en 3,5 m lang! Het was al lange tijd bekend dat deze steen zo'n 60 tot 70 centimeter onder de grond lag. De mannen van gemeentewerken van Emmen zorgden ervoor dat met het benodigde materiaal de steen kon worden uitgegraven. De kei werd daarna op een 30-tons praam geladen en naar de laagste loswal in Erica vervoerd. De trailer van transportbedrijf Harms zorgde er voor dat de kolos naar Emmen kwam. Het was de bedoeling dat de steen geplaatst zou worden op de hoek van de Boslaan/Veenkampenweg. Dat ging echter zo maar niet. Zonder medeweten of toestemming van de eigenaar van de grond waar de kei lag, zou deze naar Emmen zijn vervoerd. Daarbij lag de kei op het grondgebied van de gemeente Schoonebeek! 'De gemeente Emmen moet de kei terugbrengen, anders zou de gemeente wel eens vervolgd kunnen worden wegens dief-

stal....', schreef een verslaggever van de *Emmer Courant* in september 1939. Echter, de punt van de kei lag in het grondgebied van de gemeente Emmen en de pachter van de grond gaf toestemming de steen uit te graven... Gelukkig werd een en ander in der minne geschikt, 'en werd de steen niet de eer aangedaan van een proces, en werd hij, waar hij ook zijn blijvende plaats krijgt, niet een ding met een historie waar

De twaalf tons kei die op de eerste mobilisatiedag vanuit het Amsterdamscheveld naar Emmen werd gebracht om in de zuidoosthoek van het EDS-plantsoen te worden geplaatst. Tijdens het transport werd de steen uit een aak overgeladen op een trailer. Links op de balken zit R. Wanders, 'gemeenteman', die de leiding had van het transport. (Foto: Emmer Courant)

Deze kei staat nog steeds tegenover de spoorwegovergang.

het toekomstige geslacht zich vrolijk over kan maken...'

Om onbekende redenen werd de steen niet geplaatst op de beoogde plaats, maar op een betonnen voetstuk aan de oostkant van het EDS-plantsoen, tegenover de spoorovergang. De verslaggever van de *Emmer Courant* was niet

zo gelukkig met deze plek: 'Het EDS-plantsoen moet geen verzamelplaats van deze karakteristieke sieraden worden, wil het niet op een kerkhof gaan lijken'.

De grote steen staat nog steeds op dezelfde plaats en is, als hij weer is ontdaan van alle klimop, goed te zien in al zijn grootsheid.

Bestuursmededelingen

Fietsexcursie

Op 10 oktober 2009 heeft de werkgroep Nieuw Schoonebeek in samenwerking met Pieter Albers een tweede fietsexcursie georganiseerd, die net als die van zaterdag 15 augustus 2009 wederom vele belangstellenden mocht ontvangen. Van veel deelnemers hebben we mogen vernemen dat zij deze fietsexcursie als zeer geslaagd hebben ervaren.

Symposium 'Historie zonder Grenzen'

Zaterdag 31 oktober heeft de Historische Vereniging Zuidoost Drenthe samen met het Studiengenesellschaft für Emsländische Regionalgeschichte e.V. en de Emsländischer Heimatbund e.V. een symposium gehouden in Gasthof Robben te Hebelermoor met als thema 'Historie zonder grenzen', waar 75 deelnemers aanwezig waren die een viertal inleidingen hebben mogen aanhoren.

De vier inleiders op het symposium 'Historie zonder Grenzen'. Vanaf links: A. Eggen, H. Bechtluft, C. Haverkamp en W. Visscher (foto: H. Bechtluft)

Lidmaatschap

Met ingang van 2010 bedraagt het lidmaatschap € 18,00 en voor huisgenoten € 5,00 extra. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij het voor 1 december van het lopende jaar schriftelijk is opgezegd bij de secretaris.

Men ontvangt vier keer per jaar de *Kroniek* en men is welkom tijdens de lezingen, die regelmatig worden georganiseerd.

In verband met kostenbeheersing verwachten we van u dat u uw contributie voor of in de eerste twee maanden van het betreffende verenigingsjaar onder vermelding van het contributiejaar overmaakt op het rekeningnummer 10.44.68.815 van de Historische Vereniging Zuidoost-Drenthe.

Bankrelatie

Rekeningnummer 1044.68.815, Historische Vereniging Zuidoost-Drenthe, Laan van het Kwekebos 229, 7823 KE Emmen.

Bestuur

P.M. Kraan, voorzitter, De Hietbrink 46, 7824 XT Emmen, 0591-622306,

P.Kraan@emmen.nl

A.F. Dekker, secretaris, Laan van de Marel 501, 7823 BM Emmen, 0591-625893,

a.f.dekker@home.nl

H. Jeurink, penningmeester, Laan van het Kwekebos 229, 7823 KE Emmen, 0591-626728,

henk.jeurink@wanadoo.nl

M. Nicolai, public relations, Houtweg 180, 7823 PK Emmen, 06-25555188

H.J. Joling, De Klepel 458, 7811 KR Emmen, 0591-658384

T. Vedder-Einhaus, Havenstraat 114, 7887 BS Erica, 0591-301235, oos.vedder@planet.nl

D. Leveling, Meerstraat 18, 7823 XG Emmen, 0591-697466

Website

Website-adres van Historisch Emmen: www.historisch-emmen.nl

12 december 2009: Historisch Café

Van 14.00 uur tot 16.00 uur zal er in de bibliotheek aan het Noorderplein Historisch Café worden gehouden met als thema 'tradities'.

12 februari 2010: Lezing

'Nije Beetse' door Jaap Spanninga, deze lezing wordt in samenwerking georganiseerd met de Bibliotheek Emmen en wordt gehouden in de bibliotheek aan het Noorderplein.

20 februari 2010: Historisch Café

Van 14.00 uur tot 16.00 uur zal er in de bibliotheek aan het Noorderplein Historisch Café worden gehouden met als thema 'Bodemonderzoek op de Noordbarger Es'.

De lezing zal om 14.30 uur beginnen en wordt gegeven door Miranda de Wit.

22 maart 2010: Jaarvergadering

Voor meer informatie over lezingen en andere activiteiten zie www.historisch-emmen.nl en de lokale huis aan huisbladen in de gemeente Emmen.

Onlangs vond Roelof Boelens in Het Noorden in Woord en Beeld van 2 juli 1949 een bijdrage over Arbeidsvreugd, de sociale werkplaats aan de voormalige Buitenweg (foto voorblad). In deze werkplaats was een toonzaal (bovenste foto). In de toonzaal staan bedrijfsleider Noorlag (links) en werkmeester Van Nieuwenhoven. Op de foto daaronder is een medewerker bezig een rieten stoel te maken.

Reacties: Roelof Boelens, tel. 0591-613152/641596 of per email: boelens01@planet.nl

Op een deel van de kaart van Drenthe van 1634 van C. Pijnacker staan afgebeeld bij Weerdinge: 'Landweg in Drenthe' van A.M. Gorter (1866-1933); bij Roswinkel: 'De kerk bij Roswinkel' van J. van Ravenswaay (1789-1869); bij Emmen: 'Kerk te Emmen' van J. Reijnders (1823-1889); bij Schoonebeek: 'Boerenerf in Pad- en Vlieghuis bij Oud-Schoonebeek', tekening van H.W. Jansen (1855-1908).

